

LAŠVANSKI KRIŽ

Srednjovjekovna župa Lašva, prostorno poprilično mala, razvila je podosta visoku kulturu življenja i ekonomskog razvoja: dosljedno ondašnjim prilikama u Bosni. Razlog tomu, što se o njoj malo zna jest od pridošle osmanske vlasti sustavno razaranje i uništavanje vjerskih i upravnih objekata koji su simbolizirali prethodnike, a vjerojatno i od domaćeg puka koji je prešao na islam (faktor odricanja prošlosti). Tako se od utvrda sačuvao samo Stari grad (Kašćel) u Travniku, dok su Toričan (kod Turbeta), Vrbenac ili Vrbovac (na Bili), Bosnić-grad ili Škaf (kod Večeriske) i Kašćel-grad (kod Novog Travnika) u potpunosti razoreni. Nijedna crkva ni djelomično nije se sačuvala, a ima više lokaliteta koji se zovu crkvina, ako izuzmemo crkvu sv. Kate koja je pretvorena u Jeni-džamiju.¹ Samostan Lašva je tako temeljito razoren da se sa sigurnošću ne zna ni gdje je bio. Osnovano se pretpostavlja da se nalazio iza tvornice žigica na Dolcu kod Travnika, na lokalitetu Crkvina. Možda se taj Donji Dolac (ima i Gornji) zato i zove "na Lašvi". Na žalost, ništa ni od samostanskih vrijednosti nije sačuvano. Tako je među ostalim, u zapaljenom samostanu Guča Gora 1945. god. (zapalili ga partizani), izgorio i pečat župe Lašva.

Ono što je djelomično očuvano jesu nekropole stećaka, prema kojima sudeći Lašva je doista bila gusto naseljena. Najviše nekropola je smješteno u gornjem toku rijeke Lašve i u dolini rijeke Bile. Zastupljene su sve razvojne faze stećka, od amorfnih do jedincatih stojećih križeva. Stećci sanduci i sarkofazi sa svojim ukrasima slični su drugima s prostora srednjovjekovne Bosne i Huma. Ovom prigodom govorit ćemo o stojećem stećku tipa nerazvijenog križa, a kojeg nalazimo u općinama Travnik, Vitez, Zenica, Novi Travnik i malim dijelom na prostoru Bugojna.

¹ Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, 1930.

U svojim radovima doticali su ga se ili pomnije ga obrađivali sljedeći autori: Nedić,² Knežević,³ Petrović,⁴ Mandić,⁵ Krajnović,⁶ Korošec,⁷ Mazalić,⁸ Bešlagić⁹ i Kreševljaković.¹⁰

Dosad je evidentirano oko 126 komada, no svjedoci smo da se čak i sadašnjih godina uništavaju. Nedavno sam prema izjavi Mustafe Zeca iz sela Hum kod Bugojna čuo podatak da je zatvoreni rudnik željezne rude na planini Radovan odlagao jalovinu na lokalitetu Močila gdje se nalazila veća nekropola stećaka, a s njima i 5-6 stećaka križeva. "Križevi" se, dakle, prostiru samo na ovom rečenom prostoru i nigdje drugdje. Izrađivali su se od muljike, vapnenca i škriljevca, u visini često i preko dva metra. Prepoznatljivi su po uvećanoj glavi (poput egipatskog križa) i nerazvijenim bočnim kracima. Očuvalo se samo nekoliko natpisa s bosanicom, a na kasnijim se pisalo latinicom. Ukrasi su: križ, mjesec, zvijezda, antropomorfni lik, rozeta, krug, uže, vijenac i još neke stilizacije.

U odličnoj studiji za P. Korošeca to su "križevi", (također za Krajnovića), nastali u 16., 17. i 18. st. Za Đ. Mazalića to su "hrišćanski nišani", nastajali i razvijali se neposredno od dolaska osmanlijske vlasti (1463.). A za Š. Bešlagića to su "nerazvijene krstače" s jednim, dva ili tri bradavičasta ispusta. Ove stećke nalazimo na sljedećim mjestima rečenih općina: Guča Gora (14 kom. na 3 lokaliteta), Gradac (18 kom.), Dub (1 kom.), Pokrajčići (1 kom.), Čukle (1 kom.), Brajkovići (24 kom.), Sadovače (dva donja dijela), Dolac na Bili (3 kom.), Grahovčići (16 kom. na 3 lokaliteta), Konjevići (2 kom.), Janjići (1 kom.), Grm (1 kom.), Kozarci (3 kom.), Pojska (1 kom.), Kremenik (2 kom.), Mali Mošunj (4 kom. na 2 lokaliteta), Slimena (1 kom.), Bučići (1 kom.), Potočani (2 kom.), Zagrlje (7 kom.), Rostovo (15 kom.) /Sl. 1/, Sebešić (5 kom.) i Šušljčići (2 kom.). Za isticanje je da se na više nekropola lako uočavaju prelomljeni ostaci tih istih križeva.

Što je od ovoga po mojemu mišljenju trebalo drugačije definirati? Kao prvo to su počeci izrade ove vrste stećaka, njihovu svezu s "lašvanskim sarkofagom",¹¹ značenje simbolike na njima, komu su pripadali i tko je

² Martin Nedić, *Starine bosanske*, Arhiv za povijest Jugosl. IV, 150.

³ Knežević, *Bosanski prijatelj*, IV.

⁴ Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, 1930.

⁵ Mihovil Mandić, *Vezirski grad Travnik*.

⁶ Jakov Krajnović, G. H. D. M. 1943.

⁷ Paola Korošec, *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*, GZM, 1952.

⁸ Đoko Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, str. 97-118, *Naše starine*, 1956.

⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 1982.

¹⁰ Muhamed Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo (Novi Travnik)*, 1987.

¹¹ Marinko Slipac, *Hercegovina*, br. 8-9, 2002./2003., str. 189-190.

baštinio njihov kontinuitet. Bešlagić i posebno Mazalić bez pojašnjenja određuju im nastanak i razvoj u stoljećima osmanske uprave, mišljenje koje je već iznijela P. Korošec, s tim da ona naglašeno uzima mogućnost i ranijeg nastanka i svezu s kamenim lijesovima sarkofazima, tj. "lašvanskim sarkofazima". To, dakle, nisu stećci sarkofazi, nego lijesovi iz dva dijela, unutra antropomorfno izdubljeni i u zemlju polagani. Upravo iste 1952. god. kada P. Korošec objavi svoj rad, Irma Čremošnik u GZM-u objavljuje nalaz zlatovezne kape (scuffie) u kamenom sarkofagu kod Bile. I ona uzima za mogućnost da je iznad mogao biti postavljen stećak križ, a nađenim novcima i kapom sve datira u početak 15. st. Od muljike i slične forme u čuvenom mauzoleju tepčije Batala u Turbetu, također je bio sarkofag, a Batalo je umro krajem 14. st., što ne znači da je za njega bio i prvi izrađen. Na ostalim nekropolama prilično su plitko zakopani (danas u Čuklama neki vire iz zemlje), što govori da na njih nisu mogli biti postavljeni obični stećci, koji bi ih teretom polomili, nego su ispred njih bili kameni križevi. Ovo bi značilo da bismo početke i "lašvanskog sarkofaga" i "lašvanskog križa" trebali tražiti u razdoblju najvišeg stupnja razvoja Kraljevine Bosne, a to je kraj 14. i 15. st. do dolaska Turaka. Oni se izrađuju u dolini rijeke Bile zbog ležišta lako obradiva kamena muljika. Time se razvija najviši stupanj sepulkralne (ukopne) kulture u cjelokupnoj srednjovjekovnoj Bosni, ako naravno izuzmemo mauzoleje, a i njih je bilo tu (tepčije Batala u Turbetu i mauzolej sina mu kneza Vuka u Malom Mošunju).

Sl. 1. *Nekropola Maculje - Rostovo.*

Kameni sarkofag s pokojnikom položio bi se u zemlju, a iznad glave bi se vjerojatno postavio prvo drveni križ, tek poslije, prema narudžbi, ovisno o obliku i eventualno natpisu, postavio bi se trajni stojeći stećak, “lašvanski križ”.

Naravno da se negdje nisu, što zbog transporta, što zbog lomljive muljike, koristili kameni sarkofazi. Tako u selu Korićani na vlašićkom platou, na katoličkom groblju (ne i na pravoslavnom), sve do početka 20. st. imamo sahranjivanja u drvenim sarkofazima.¹² Drveni trupac bi se raspolovio, izdubila bi se antropomorfna forma i unutra se položilo tijelo, leš.

Ime “križ” je jedino koje bi mu odgovaralo, s obzirom da se odmah vidi naum što je izrađivač htio “reći”. Pojam “hrišćanski nišan” Đ. Mazalića neadekvatan je s obzirom na to da se takav pojam u ovom kraju nikada nije koristio, nije nigdje zabilježen prije, ali i stoga što on pojam “hrišćani” veže uza Srbe koji su došli s Turcima, kojih prije nije tu bilo, a tu vrlo tendencioznu teoriju pokriva pojmom “iza 1463. g.”. Izraz “krstače” Š. Bešlagića, također je strani, isto nigdje prije nije korišten, a zadnjih se godina najviše koristio stoga što je baš Bešlagić napisao najopsežnija djela o stećcima, a na njega se pozivali pisci lokalnih monografija. Na groblju u Gučoj Gori nalazi se “križ” izrađen 1867. god. za Peru Barko (Barkiće), na komu latinicom piše “...ovaj mašat diže...”. Dakle, tu imamo povijesni, opći izraz (množ. mašeti) za sve stećke, koji se uglavnom koristi ovdje. Osim toga općega izraza, puk je koristio i izraz “križ”, tako imamo na oltaru u kapelici u Čuklama zavjetni “čudotvorni križ”, a riječ je o križu ugrađenom u kapelicu s nekropole ispod nje, koji se spominje 1870. god.¹³ Na toj nekropoli još i sada pored mnoštva izvađenih sarkofaga, nekoliko ih viri iz zemlje, križeva više nema. Poput te je i velika nekropola sarkofaga na Izvodima kod Nove Bile, gdje se također nije očuvao nijedan stećak. Na zemljovidu možemo vidjeti da je ona jedna od mnogih koja je bila uz cestu koja je Lašvom išla uz Travničko polje. Tu uz cestu oni su se našli na udaru Turaka, a gdje je i bilo moguće poprište boja vojski kralja Matije i Daut-paše. Uzmimo i činjenicu da se velika turska vojska koncentrirala baš u Lašvanskoj dolini sve do pada Jajačke banovine. U takvu okružju i ne može se očekivati razvoj “križa” u onako raznolikoj formi. Vrijeme velikih progona kršćanskog puka mogu nam djelomično predočiti izvori iz franjevačkih ljetopisa. Sami križevi su ipak pripadali malo imućnijem dijelu tadašnjeg stanovništva, a takvi su ili pobjegli ili

¹² Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, 1930.

¹³ Fra Ante Knežević, *Bosanski prijatelj*, IV, str. 110-111.

prešli na islam. Osiromašeni puk mogao si je dopustiti tek proste drvene križeve, a kamene križeve vjerojatno još samo rijetki mogu si dopustiti, i to vjerojatno podalje od glavnih puteva. Na više križeva uočljivo su naknadno uklesana imena onih koji su kasnije sahranjeni, npr. Guča Gora. To je bila varka za neke autore da ih proglaše mladima. Na ove križeve mnogo podsjećaju pučke preslice za vunu iz ovoga kraja. Skoro svi su orijentirani u smjeru istok - zapad, pa do ponekih sjever - jug, što pojašnjava vjerojatno neorjentiranje u zimskom razdoblju (i to dijelom govori komu su pripadali). Prijelaz s "ležećeg" na "stojeći" stećak različito se tumači. No, u duhu ondašnjega doba, majstori se sve kreativnije izražavaju. U doba kraljevstva, sa sve većim napretkom, naručitelji postaju zahtjevniji, a sam prijelaz do križa bio je kratak. Tako na lokalitetu Mašete - Bučićka Ravan imamo nisku debelu ploču sa završetkom na dvije vode. Vjerojatno je to jedan od prvih primjera početka k ubrzo visokim pločama (Kremenik, Šušljici, Sebešić), koje su kratki prijelaz do "lašvanskog križa". Približno u isto vrijeme nastaje i "lašvanski sarkofag", a to je sam kraj 14. i početak 15. st. Dosad nitko nije poduzeo neko sustavno arheološko iskapanje ispod "križeva", što bi moglo riješiti mnoge nedoumice. No, morali bismo uvažiti i problem višestrukog ukapanja kada je riječ o sarkofagu od drvene daske. Taj običaj kod Hrvata Lašvanskog kraja, ponegdje u ruralnim sredinama, koristio se do u drugu polovinu 20. st. Tako i oko samih stećaka križeva u 20. st. i dalje se ukapaju, primjerice Guča Gora, Brajkovići, Grahovčići, Bučići. Iz tih običaja očuvala se i oporučna izreka: "Sa'ranite me u ćaćin (materin) grob."

Sada nešto o ukrasima na njima. Skoro svi ukrasi plastično su izvedeni, a prvo o ukrasu križa, koji je najčešći. Pored običnih križeva kakve srećemo i drugdje, ovdje su se razvile i još posebne dvije vrste. Prvi je jedinstvena forma antropomorfnog križa, kojeg nalazimo na novotravničkim nekropolama Potočani, Zagrlje i Maculje - Rostovo. Zajedno s tim križevima, na tim stećcima križevima srećemo i forme male polulopte, koje su nazivali: zvijezda, polujabuka, ispust, rozeta i sl. Najljepši i najzanimljiviji je onaj iz Zagrlja (Sl. 2), gdje na trbuhu antropomorfnog

Sl. 2. Križ iz Zagrlja.

lika križa imamo takvu recimo “zvijezdu”. Njezino postavljanje na trbuh navodi na novu teoriju koja bi vrijedila barem samo za ovaj kraj, a to je da one predstavljaju djecu sahranjene osobe. Ta “zvijezda” na trbuhu nudi nam pojašnjenje da je ovdje riječ o ženi koja je preminula trudna ili pri porodu. Dakle, antropomorfni križ jest preminula žena, dvije zvijezde iznad krakova su njezina djeca, a lik iznad nje kao “sunce”, mogao bi biti njezin muž. Sa zadnje strane imamo pet “zvijezda”, što bi mogla biti njezina djeca ili djeca muža iz prethodnog braka. To isto govori na ostalim nekropolama da “antropomorfni križevi” predstavljaju pokojnike, a “zvijezde” predstavljaju njihovu djecu, u današnjem smislu bi one značile: “Ovaj spomenik podižu djeca...” Da bi mogle označavati djecu, govori i to što se te “zvijezde” na stećcima javljaju u različitom broju i što su različito raspoređene, te kao takve teško da bi mogle upućivati na prave zvijezde. Samo na onim mjestima gdje se javlja jedna “zvijezda”, vjerojatno se radi o zvijezdi Danici, jer sve donedavno moglo se ovdje počesto sresti ime Danica.

Drugi križ na koji bih stavio naglasak jest “procesijski križ” (*crux hastata*) na visokoj tordiranoj dršci. Njega imamo u Malom Mošunju, Brajkovićima, Grahovčićima (Šikalo i Vinišće), Dub, Gradac i u Docu na Bili gdje je vidno mehaničko odbijanje križa. On se također u ovom obliku ne javlja na drugim mjestima. Da li je bio procesijski ili sprovodni (ukopni), ovisi kako se tada na to gledalo, no u svakom slučaju značio je kršćanski odlazak na nebo. Još bih se osvrnuo na značaj mjeseca u ovom kraju. Pored svih iznesenih značenja, vjerojatno je najbliža teorija Š. Bešliagića¹⁴ koji tvrdi da su taj znak najviše koristili Hrvati, te je to vezanost uz katoličanstvo. Sve do u drugu polovinu 20. st. ovdje je mjesec imao velik značaj. Strogo su se pratile mijene mjeseca na crkvenim kalendarima, neki se poslovi ne bi radili, primjerice ne bi se pralo rublje (“da se ne omine”) itd. Običajno bi se govorilo: “Izmoli Virovanje kad ugledaš misec mlađak” (mlad mjesec). Na hrvatskim škrinjama iz 19. st. vidimo ukrase mjeseca (dvije se nalaze u zavičajnoj zbirci u osnutku Rankovići - Novi Travnik). Usputno rečeno, na tim škrinjama imamo visoke kalvarijske križeve s trocvijetom na vrhu, uže, te lozu s cvjetovima, sve motivi kakvi se javljaju na stećcima. Nekih 300 metara prije bolnice *Dr. fra Mato Nikolić* u Novoj Bili imamo staru kuću na čijoj fasadi stoje ukrasi: križ, mjesec, u njemu višekraka zvijezda i 1936. god.

¹⁴ Šefik Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 1982.

Svi ovi detalji kocke su u mozaiku tko baštini i održava kontinuitet kulture stećka križa. Pouzdano (prema natpisu) u 18. st, a vjerojatno i mnogo prije, na istim nekropolama počinju se izrađivati mali križevi koji imitiraju velike izvorne. Gotovo svugdje su oni visine 60-70 cm, izuzev Guče Gore gdje imamo iz tog vremena uz male i srednje i velike križeve. Ukrasi na njima tada su: više modela križa, mjesec, cik cak forme, imitacija grančice jele i još neki. Svi ovi motivi mnogo podsjećaju na tetovaže na rukama hrvatskih žena središnje Bosne. To je bio "običaj iz očaja", još iz turskog razdoblja, kako bi se katoličke djevojke tetoviranjem mnoštva križića i drugih kršćanskih ukrasa po rukama obranile od nasrtaja Turaka. "Mali križevi" izrađuju se sve do druge polovine 19. st, a nalaze se isključivo na katoličkim grobljima. Na ovim grobljima očuvali su se i nalaze se i sada: Guča Gora, Gradac, Brajkovići, Grahovčići (2 lokaliteta), Konjevići (3 lokaliteta), Jardol, Veliki Mošunj - Gornja Večeriska, Donja Večeriska, Slimena, Travnik, Dolac, Ovčarevo, Didaci, Šipovik, Koričani, Bučići, Rastovci, Pribilovići, Hadžići i Rostovo. Nisam ih uspio sve pobrojiti, jer je to vrlo opsežan posao, ali u svakom slučaju ima ih mnogo više nego starih, velikih križeva. To je prostor Travnika, Viteza i Novog Travnika, dakle opet prostor župe Lašve. Iznimno, izvan Lašvanske doline nalazimo ih u Bugojnu, tj. u Sultanovićima (4 kom.) i u Jajcu stotinjak komada, ali se prema prezimenima s natpisa vidi da su to ljudi iz ovog kraja. Gotovo svi su oni izrađivani od muljike, vjerojatno s njezina ležišta u dolini rijeke Bile i u Gučoj Gori, odakle i potječu njihovi majstori. S obzirom da više nisu tako veliki do naručioca su se mogli transportirati na konjima ili zapregama. Orijetirani su u smjeru istok - zapad, pa do ponekog u smjeru sjever - jug. Na groblju Guča Gora imamo uz ostale i primjerak maloga križa (Sl. 3), na komu imamo pored križeva i dva mjeseca, koji su okrenuti kracima, jedan gore a jedan dolje. To odmah izbija argumente nekim tvrdnjama da mjesec okrenut dolje nije katolički znak, a koji je čest na starim križevima.

Sl. 3. Mali križ - Guča Gora.

Komu su pripadali i zašto “lašvanski križ”? Đoko Mazalić¹⁵ je pomalo spominjao patarene, katolike, ali se jasno vidi da je stavio naglasak na pravoslavce (Srbe). U srednjem vijeku ovdje ih vjerojatno nije ni bilo, a kasnije kroz dokumente među kojima su i turski defteri i sidžili, možemo provjeriti da su pravoslavci u ovom kraju uvijek u neznatnu broju, te i gdje ih je bilo, to je podalje od ovih nekropola. “Lašvanske križeve” nalazimo u ovim aktivnim katoličkim grobljima: Guča Gora, Gradac, Čukle (kapelica), Brajkovići i Bučići, a još je mnogo aktivnih grobalja s običnim stećcima. Za isticanje je da je i jedini stećak uopće na komu se spominje religija “križ” iz Konjevića - Grahovčića (Sl. 4), s čuvenim “...prave vire rimske...”, pisan bosanicom. Križ je to Mihovia Grahovčića (verzija imena Mihovil, koje se spominje u Poljičkom statutu). Još tu imaju prezimena Grahovčić i Grahovac, a također po brajkovačkom križu Pavla Plavčića, imamo današnje prezime Plavčić u Vitezu. Iz tih vremena ostali su i nazivi hrvatskih naselja Kovači, Kvačići, Djaci, Djakovići, a također i raširena prezimena Kovač, Kovačević, Djak, Grubešić, Vuković (nekoliko povijesnih likova župe Lašva zvalo se Vuk), Kotromanović i još neka. Napomenuti treba da i Muhamed Kreševljaković,¹⁶ na osnovu nekoliko prezimena, lagano ubacuje teoriju kako su se ovdašnji Hrvati uglavnom doselili ovdje u zadnje vrijeme. Svi natpisi u župi lašvanskoj pisani su ikavicom (ploče iz mauzoleja, ležeći stećci i križevi), kojom je ova sredina oduvijek govorila, pa i sada u ruralnim sredinama. Kreševljaković zaboravlja da i ovdašnji muslimani govore ikavicom, te i kod njih se javljaju “južna” prezimena. Dakle, ovaj kraj je oduvijek bio govorom i običajima kompaktan s “jugom”. U rečenom radu, Mazalić izraz “...prave vire rimske...” karakterizira kao izjavu rijetke osobe u patarenskoj sredini, “poslije 1463. g.”. U spomenutim turskim dokumentima također ne nalazimo nikakve patarene. Poznato je kako je nad čitavom tadašnjom državom, cijelo vrijeme, visila navodna “heretičnost”, još od Kulina bana. Bît optužbi se krio iza vjerojatnih okupacijskih ugarskih interesa, te odbijanje da se iz crkvenog obreda izbaci pučki (hrvatski) jezik.¹⁷ Za to je vjerojatno znao i sav puk da ih se optužuje za krivovjerje, pa ovdje vidimo želju pojedinca da se naglasi privrženost Rimu. Također nema logike da se u tursko doba na kršćanskim grobljima izrađuju monumentalniji spomenici od muslimanskih, a naravno da su muslimani bili neusporedivo povlašteniji

¹⁵ Đoko Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, str. 97-118, *Naše starine*, 1956.

¹⁶ Muhamed Kreševljaković, *Naselja opštine Pucarevo (Novi Travnik)*, 1987.

¹⁷ Milko Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*, 2002.

i boljeg statusa. Imamo i pored nekih muslimanskih naselja ove križeve, primjerice, onaj već rečeni iz Zagrlja na lokalitetu Kaurlaš. Sam naziv govori da su ga smatrali nevjerničkim, a odmah stotinjak metara iznad nastavlja se staro, još uvijek aktivno muslimansko groblje, čime se može pretpostaviti da stećci pripadaju precima ovoga naselja. Ova nekropola može dati i prilog za određivanje vremena nastanka “lašvanskih križeva” na njoj. Naime, oslanjajući se na podatke Š. Bešlagića,¹⁸ tj. prema defteru iz 1568. god. ova nekropola je u potpunosti okružena čisto muslimanskim zaseocima, i samo u Gornjim i Donjim Lisicama (danas Lisac), uz muslimanske nalazi se samo pet kršćanskih kuća. Već 1604. god. (prema defteru) nema tu više kršćanskih kuća. Tek u 19. st. tu možemo naći poneku pravoslavnu kuću. Spomenuti teški život početkom osmanske okupacije, te prema podacima vjerojatni vrlo brzi prelazak na islam u ovim zaseocima, gdje već nakon polovine 16. st. i nemamo tu kršćana, sveukupno upućuje na to da su se križevi na tom lokalitetu (evidentirano sedam), mogli razvijati i izrađivati samo u 15. st., i to prije dolaska Turaka.

Sl. 4. Križ iz Konjevići - Grahovčići.

Ovdje treba naglasiti da su se u lašvanskom kraju poprilično dugo, tj. do u 20. st., paralelno s crkvenim zadržali i neki poganski običaji. Tako je ostala i ovdašnja izreka: “Bolje da nestane sela nego običaja.” Naime, prosti puk je zadržao vjerovanje u gatanja, čarke, nabacke i slično. Primjerice, za neke dječje probleme znalo bi se reći “da ga Mora doji”, a to je samo sačuvano staro vjerovanje u zlu Moranu.

Pored nekoliko ležećih stećaka, koji su postali zavjetna mjesta u ovom kraju, imamo među njima i križeve: Čukle (križ uzidan u oltar kapelice), križ na Belakovu grobu u Gučoj Gori i križ u Dubu.

¹⁸ Šefik Bešlagić, *Naselja opštine Pucarevo (Novi Travnik)*, 1987., izvori iz Orijentalnog instituta.

Obilazeći teren na oko jedan kilometar od nekropole Maculje - Rostovo, u zaseoku Dahovo (možda je nekad tu bila crkva sv. Duha), ispod kuće Pere Zeko, naišao sam na staro groblje. Sastoji se od dvadesetak grobova, orijentiranih istok - zapad, koji su ograđeni kamenim pločama. Lokalitet se zove Narije.

Inače, ako uzmemo zemljovid ovoga kraja, vidjet ćemo mnoštvo srednjovjekovnih toponima, kakvih nalazimo u Hercegovini i Dalmaciji. Oni su u verziji ikavice, no, za Jugoslavije poneki su upisani ijekavicom, ali u puku su ostali stari ikavski izrazi (i kod Hrvata i kod muslimana).

Zaključak

Na prostoru srednjovjekovne župe Lašva krajem 14. st. približno istovremeno javlja se izrada kamenih sarkofaga ("lašvanski sarkofag") i stojećih ploča. Kako je kameni sarkofag mogao najduže sačuvati tijelo, odjeću i priloge od propadanja, bilo je to najkvalitetnije rješenje sepulkralne (ukopne) kulture srednjovjekovne Bosne i Huma uopće, ako naravno izuzmemo mauzoleje, kojih je sveukupno bilo nekoliko, a dva na ovom prostoru. Početkom 15. st. iz stojećih ploča razvija se jedincati "lašvanski križ" u više vrlo kreativnih podvrsta. Dolaskom Turaka skoro da prestaje izrada. Simbolika na njemu je kršćanska, a uspjela se očuvati u više vidova kod ovdašnjih Hrvata. Oni također na svojim grobljima u zadnjim stoljećima izrađuju male verzije križeva, čuvajući formu i simboliku po uzoru na nekadašnje velike. Svime naprijed iznesenim vidimo da su baš Hrvati kroza sva ta mučna i pogubna vremena uspjeli očuvati kontinuitet te biti baštinici ovoga križa. Oni se nisu mogli zvati "hrišćanski nišani" ili "krstače", s obzirom da su to pojmovi koji bez imalo dokaza upućuju na nekog drugoga kao baštinika, a inače su to izrazi koji se kao takvi nikad ovdje nisu javljali. Pojam "križ", već se pojavljivao, a s pravom ga je tako nazivala Paola Korošec i Jakov Krajinović. S obzirom na to da je razvio posebnu i prepoznatljivu formu, te simboliku, a koja se javlja na tako velikom broju nekropola, koje su izričito na prostoru župe Lašva, potpuno opravdano je zaslužio naziv "lašvanski križ". Smisao ovoga teksta je, dakle, da se ispravi, po mojemu sudu, datiranje nastanka, pogrešno određivanje naziva, da se ukaže veza križa i sarkofaga u cjelinu, te utvrđivanje nosioca njegove baštine, čuvara kontinuiteta i pripadnosti, a to su Hrvati lašvanskoga kraja.